

10. Христюк. П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Т. 1 – Відень, 1921
11. Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень. – К., 1976.
12. Центральний державний архів вищих оргнів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф.2, оп. 1, спр. 8, арк. 8.
13. ЦДАВО України. – ф.2, огт. 1, спр. 576. – арк. 14-15.
14. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 роки). – К., 1999.
15. Кульчицький С.В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення // Маршрутами історії. – К., 1990.
16. ЦДФВО України. – ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 22.
17. Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 36.

Аннотація

В статті досліджується роль політики «воєнного комунізму» на першому етапі колективізації в Україні.

Ключевые слова: военный коммунизм, коллективизация, классовая борьба.

Annotation

This paper examines the role of the policy of "war communism" in the first phase of collectivization in Ukraine.

Keywords: war communism, collectivization, the class struggle.

Сергій Тицький
(Київ)

БЮРОКРАТИЧНИЙ СЕКТОР У ПРОМИСЛОВОСТІ МІСТА КИЄВА 1900 – 1904 РОКІВ.

У статті проаналізовано стан фабрично-заводської промисловості м. Києва доби економічної кризи 1900 – 1903 рр. та початку російсько-японської війни. Визначено кількісну динаміку промислових підприємств та зайнятої на них робочої сили, міру оснащеності паровими двигунами. Зроблено спробу визначити частку підприємств бюрократичної власності та їх значення в економіці м. Києва напередодні революції 1905 – 1907 рр.

Ключові слова: буржуазна приватна власність, бюрократична приватна

власність, промисловість, промислова індустріалізація.

Об'єктивне зростання ролі управлінського апарату в функціонуванні модернізації сучасного суспільства, зокрема українського, вимагає підвищеної уваги до історичного досвіду господарської діяльності бюрократії у вирішенні проблем промислової індустріалізації народів Російської імперії.

Проблема промислового розвитку м. Києва імперської доби певним чином досліджувалася переважно істориками України радянської доби [4, 5, 6, 7, 8, 9]. Однак в їх дослідженнях абсолютно домінував ортодоксально-традиційний підхід до розуміння і тлумачення промислово-індустріальних та майнових процесів в економічному просторі міста. Практично недослідженим до сьогодні залишається значення бюрократичного сектору в промисловому виробництві м. Києва наприкінці XIX – на початку XX століття.

За джерельну базу статті покладені збірки опублікованих документів і статистичних матеріалів та документи, які зберігаються переважно у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ).

Метою даної наукової розвідки є прослідити еволюцію бюрократичного сектору промисловості міста Києва як одного з головних центрів індустріалізації України початку XX ст.

Наприкінці XIX ст. в Україні відбулися важливі соціально-економічні зміни. У 1880-х – 1890-х рр. в Україні завершився промисловий переворот у провідних галузях промисловості, на транспорті і в системі зв'язку. Країна вступила у фазу всеохоплюючої промислової індустріалізації, підтримувану технічною революцією, здійснення яких вимагає величезного збільшення обсягів капіталовкладень, котрі не здатні забезпечити наявні кредитно-банківські установи. Загострюється конкурентна боротьба між підприємцями різних форм власності за фінансові ресурси, нові технології, кваліфіковану робочу силу, ринки збуту своєї продукції. Значна частина підприємств буржуазної форми приватної власності на добровільній основі відмовляється від неї на користь акціонерної (бюрократичної) форми власності і, таким чином, отримує необхідні грошові ресурси для своєчасного переобладнання і для збереження своєї конкурентоздатності. Швидко зростає попит на науково-технологічні новації та на кваліфіковану робочу силу в її товарній формі.

Одночасно прискорюється і поглиблюється інтеграція української економіки у світовий ринок, переважно в його європейському сегменті.

Епіцентрами, місцями концентрації економічних зусиль нації стають міста,

розташовані на перехрестях зручних шляхів сполучення і в новостворюваних промислових районах. До цих міст зосереджуються національні та іноземні капітали, технології, прискореними темпами мігрує надлишкова робоча сила з застійних регіонів України та Російського Чорноземля.

Під впливом цих факторів, а також світової економічної кризи, котра поширилася на Російську імперію влітку 1899 р., наприкінці XIX – на початку XX ст. суттєво трансформується економічний, соціально-класовий та етносоціальний простір м. Києва, другого за економічним і людським потенціалом містом тодішньої України.

Стрімке піднесення економіки Росії 1890-х рр. супроводжувалося якісною модернізацією більшості великих і середніх механізованих промислових підприємств м. Києва та збільшенням кількості зайнятих на них робітників. Зростаюча складність організації виробництва, зростаючі обсяги обміну товарів в умовах загострення конкуренції між підприємцями на тлі посиленого притоку в господарство міста іноземного та великоросійського капіталу примусили більшість власників великих київських фабрик і заводів піти на фактичну зміну форми власності на свої підприємства, а саме: відмовитися від традиційної буржуазної її форми (індивідуальної та сімейної) і перейти до бюрократичної форми володіння господарювання через корпоративізацію своїх фабрик і заводів, через перетворення їх на акціонерні товариства. Одночасно зростала кількість дрібних майстерень та середніх підприємств мануфактурного типу, мережа освітніх, лікувальних і культурних закладів. Суттєво зріс і ускладнився державний адміністративний апарат та виборне місцеве самоуправління (міська дума, повітове і губернське земства). Посилився контроль державної бюрократії за діяльністю фабрично-заводської промисловості і, частково, дрібнотоварним виробництвом.

На межі XIX – XX ст. виробництво промислових речових товарів залишалося визначальною галуззю виробництва речових товарів у Києві залишалася промисловість.

Промисловість міста чітко розмежовувалася на дрібнотоварний сектор та середньо- і великотоварний сектор.

У жовтні 1899 р. У Києві обраховувалося 4595 ремісничих закладів з 4595 майстрами-власниками і 4041 ремісничими робітниками (підмайстрами). З них 1801 чоловік сповідували православ'я, а 2971 – іудаїзм. Із зайнятих у ремісничих майстернях та дрібних мануфактурах 4041 підмайстрів було місцевих – 96, іногородніх – 3945, а серед 707 учнів – усі іногородні. Таким чином у ремісничій промисловості м. Києва нараховувалося 9343 особи, в т.ч. 693 місцевих і 8704 іногородніх (православних – 1605, євреїв – 7099). Фактично ж ремісничих закладів діяло приблизно на 500 більше, ніж було

zareestrovano majstriv-vlasnikov samostijnih vrobnicstv, a ucniv u majstriv povinnno bulo buti do 1500, a ne 707 [15, ark. 18].

Za inshimi statistичними dжерелами drіbnoburjuaznij sektor tovarного vrobnicstva u mіstі skladali 24275 remіsників, v t.ch. 2395 vіznikів, 2113 zobotarі і черевичники, 1993 шtukатури, пічники і каменярі, 1921 кравець, 1787 гончарів, цеглярів і черепичників, 1274 слюсарів, 1156 теслярів, 934 столярів і мебельників, 790 ковалів, 676 модисток, 653 складачі, 534 булочників, 512 малярів, 502 мідники, 437 хлібників, 404 грабарі, 393 музиканти, 348 обійників і матрацників, 339 м'ясників, 294 токарів і різальників, 231 бондар, 223 шапкарі, 220 пильщиків, 203 годинників, 197 покрівельників, 186 ювелірів, 183 сажотрусів, 178 склярів, ножиків і ливарів, залізнярів та котлярів, 174 перукарів, 165 фарбувальників, 162 каретники, 142 ковбасники, 129 кондитерів, 128 кам'яномостовщики, 126 колісники, 125 шорників і шмуклерів, 116 іконописців, 118 садівників, 110 фотографів, 101 літограф, 98 рукавичників, 96 граверів і різників, 88 панчохов'язальниць, 85 точильників, 81 пряничник, 78 кухмістерів, 67 кожум'як, 66 кошикарів, 63 позолотники, 56 щіткарів, 50 зброярів, 49 басонників, 49 коновалів, 43 фортепіанників, 43 квасники, 42 хутровики 41 шубник, 32 ткачі, 36 ситарів, 27 мотузників, 27 мукомелів, 24 винороби, 21 цирульник, 12 кушнірів, 4 миловари, 12 брезентарів [10, с. 132, 134].

Значну частину середньо- і великотоварного сектору промисловості у місті становили 21 підакцизна фабрика і завод. 1898 р. на них працювали 1948 робітників, які виробили продукції на 4,8 млн. руб. Основний внесок у цей результат зробили 1332 робітника і робітниці 7 тютюнових фабрик, які виробили товарів на 2,7 млн. руб., 210 робітників 4 дріжджово-винокурних і винокурних заводів (вироблено товарів на 1,6 млн. руб.) та 360 робітників 8 пивоварних, пивоварно-медоварних і медоварних заводів (0,5 млн. руб.) [10, с. 124].

Великобуржуазний і корпоративно-бюрократичний сектори були представлені 32 торгівельними і промисловими товариствами [10, розділ 4-й, с. 1 – 5].

Серед них були як товариства, котрі діяли в межах м. Києва, так і такі, котрі вели справи в межах Правобережної України і, навіть, на Північному Кавказі. Прикладом перших є Товариство Фабрики шоколаду і цукерок «Валентин Єфімов» з основним капіталом у 300 тис. руб. Прикладом других могло слугувати Південно-Руське товариство торгівлі аптекарськими товарами, котре мало правління у Києві. У 1898/99 рр. – основний капітал товариства становив 300 тис. руб., а запасний – 112 тис. руб. Прикладом київських фірм, котрі оперували на більшій частині території Європейської Росії були Грозненсько-Дніпровське товариство і Товариство Київського млину. Грозненсько-Дніпровське товариство мало правління у Києві і займалося нафтовидобутком на Північному Кавказі

та продажем нафти і нафтопродуктів в Україні. Основний капітал товариства становив 500 тис. руб. Товариство Київського млину у 1898/99 рр. мало основний капітал в розмірі 2,5 млн. руб. Його продукція продавалася у Києві, Південно-Західною краї, до Білорусі, Прибалтики [3, с. 62, 188 – 191].

Визначну роль в економіці м. Києва та всієї Правобережної України продовжували відігравати великі сучасні механізовані підприємства, які перебували у безпосередній власності російської монархічної державної бюрократії, а саме: «Арсенал», на якому ремонтували гірські гармати та ремонтували і виготовляли ручну вогнепальну зброю, та Головні майстерні Південно-Західних залізниць, які обслуговували рухомий склад залізниць на території 4-х губерній.

У 1899 р., першому році фінансово-економічної кризи, у Києві були підпорядковані фабричній інспекції 145 фабрик і заводів з 8111 робітниками і робітницями, загальною продуктивністю у 18.773 тис. руб., тобто приблизно 1/7 від загальної вартості фабрично-заводської продукції губернії [12, арк. 35 зв., 40].

Фабрично-заводська промисловість у місті на початку кризи складалася з 27 чавуноливарних, металообробних і механічних заводів і фабрик, 4 млини, 6 тютюнових фабрик, 5 дріжджових, винокурних, спиртоочисних і горілчаних заводів, 20 цегляних, цементних, асфальтових і кахельних заводів, 16 типолітографій, 8 пиво- і медоварних заводів, 2 електродвигунних та освітлювальних заводів, 4 лісопильних заводів, 5 коробкових і гільзових фабрик, 13 цукеркових, кондитерських і булочних, 1 ювелірної фабрики, 1 корсетної фабрики, 2 фабрик фарб, 3 ковбасних фабрик, 3 фабрик музичних інструментів, 1 восково-свічного заводу, 9 заводів штучних мінеральних вод, 2 миловарних заводів, 1 сірникової фабрики, 1 шкіряного заводу, 3 фабрик деревообробних, 3 екіпажних фабрик, кровосушного заводу, красильної фабрики, маслобійного заводу, майстерні дитячих візків і велосипедів, 2 щіткових заводів, хімічної фабрики [12, арк. 35 зв.].

Загалом цегляні заводи Києва давали 49% вартості цього виду продукції у губернії, млини – 33%, ливарні та машинобудівні заводи – 80%. У місті працювали 16% усіх фабрично-заводських робітників губернії, які виробляли 15% вартості продукції фабрик і заводів губернії [обраховано автором за: 12., арк. 35 зв., 40].

На відміну від Київської губернії, де основу фабричної промисловості складала цукрові заводи, млини та винокурні, у м. Києві найбільшою кількістю зайнятих робітників та обсягами виробництва була ливарно-металообробна промисловість.

При цьому усі п'ять машинобудівних заводів належали до акціонерної або групової форми бюрократичної власності («Венглинський, Ольшанський і К^о», машинобудівний і

механічний завод «Граф і К^о», «Гретер, Криванек і К^о», машинобудівний завод Південно-руського акціонерного товариства тощо). У той же час усі шість механічних заводів міста належали до індивідуальної приватної власності (буржуазної), а саме заводи «Ігнатовський М.В.», «Комарницький Ф.Л.», «Кронберг І.», «Майер Ф. Г.», братів Трахтенберг (ремонт пароплавів), «Цигановський». Із 10 чавуноливарних закладів тільки завод товариства «Данішевського» перебував у акціонерно-пайовій формі бюрократичної власності. Усі інші належали індивідуальним приватним власникам (буржуазії).

Арматурна фабрика «Градус» М.А. Кулішера і К^о» також належала до бюрократичної власності.

Тютюнові, гільзові та подібні підприємства перебували переважно буржуазній формі власності.

Із 4 механічно-парових млинів тільки один, але найбільший і найсучасніший («Л.І. Бродський») належав пайовому товариству. Інші три млини перебували в індивідуальній (буржуазній) власності, і через це все більше поступалися своєму бюрократичному конкурентові у виробничій потужності, собівартості продукції та умовах праці найманих робітників.

П'ять дріжджово-винокурних заводи перебували переважно в буржуазній власності (три), але найконкурентоздатнішими з них були два заводи, які належали товариствам підприємців (бюрократична власність).

Із семи пивоварних заводів перебували індивідуальній і сімейній власності 5 закладів, один належав Київському товариству та один – Південно-Руському акціонерному товариству.

Усі 24 цегляних заводи перебували в індивідуальній або сімейній власності, були фактично більшими чи меншими закладами мануфактурного типу, не використовували парових машин та електродвигунів. Окремо потрібно відзначити Акціонерне товариство Київського цементного заводу «Фор».

Виробництво складного спеціалізованого устаткування, ювелірні майстерні і фабрики знаходилися на Хрещатику і прилеглих вулицях. Із 49 ювелірних майстерень усі вони базувалися на ручній фізичній праці. Власниками їх були виключно дрібні та середні буржуа міста.

Практично всі кондитерські, шоколадні та цукеркові підприємства належали індивідуальним і сімейним приватним власникам. Їм успішно протистояло потужне і сучасне Акціонерне товариство Деміївської парової фабрики шоколаду і конфікт «Валентин Єфімов».

Загалом практично всі підприємства харчової (за деяким виключенням) і легкої

промисловості належали до буржуазної форми власності (індивідуальної та сімейної). Це були понад 5 фабрики і майстерні одягу, 42 драпірувальних та обойних заклади, 69 пекарень, булочних і кондитерських закладів.

Усі іконостасні майстерні (великі і середні ремісничі заклади) перебували у власності дрібної і середньої буржуазії, як і понад 50 майстерень шевців і чоботарів.

У місті розташовувалися також правління і контори 82 цукрових, переважно акціонерних, заводів Правобережжя і Чернігівщини [1, ствб. 384 – 387].

У 1899 р. у Києві фабрична інспекція відала над 79 підприємствами з паровими котлами і 81 заводами без них, у Київському повіті відповідно 42 і 22. Окрім того у Києві було 25 непромислових закладів з паровими котлами (бані, сади, електростанції тощо) [12, арк. 30].

Того року в Києві закрилися 6 підприємств, а саме: екіпажна фабрика І.Ф. Голуба, цегляний завод братів Зарембських, фабрика папіросних гільз І.С. Тотема, махорочна фабрика А.С. Койло, тютюново-папіросна фабрика М.А. Пилипенка, фабрика кліше Л.Е. Гудзона. Однак відкрилися 9 підзвітних інспекції закладів (асфальтовий завод і фабрика толю «Суський і К^о», 3 заводи силікатної цегли, Кабельний завод Київського т-ва, завод дубових екстрактів Акціонерного товариства, 2 цегляних заводи (А.К. Рейхе та Лур'є і Левіна), друкарня Н.Г. Пилушенко. Окрім того на Деміївці був задіяний цегляний завод Г.К. Мінут і на Нивках – цегляний завод С. і М. Фудиків [12, арк. 31 зв. – 33 зв.].

У 1900 р. в межах міста та с. Деміївки було закрито 7 підприємств виключно середньої буржуазної власності, відкрито 4 заклади [11, арк. 30].

Таким чином фабрично-заводська промисловість м. Києва перший рік кризи пережила без обвального закриття підприємств. Власники закладів опиралися зменшенню обсягу замовлень головним чином завдяки скороченню робочого дня. Про це свідчить і фактично незмінна кількість фабрично-заводських робітників в місті протягом року (див.: таблиця).

Суттєві прояви кризи з динамікою до їх посилення проявилися у 1901 р. у цегляній, металообробній і машинобудівній галузях міста.

Через зменшення ціни за цеглу (з 30 руб. до 15 руб. за 1000 шт.) різко скоротили у 1901 р. обсяги виробництва київські цегляні заводи. Широко застосовувалося скорочення робочих днів, часто наполовину.

Суттєво постраждав від кризи Південно-Руський машинобудівний завод. У 1900 р. він мав обіг товарів до 1,5 млн. руб. при майже 700 робітниках. На початку лютого 1902 р. на заводі працювали лише 240 робітників, з яких майже 100 вже отримали попередження

про недалеке звільнення. Протягом 1902 – 1903 рр. скорочувалося виробництво на заводі «Гретера, Криванека і К^о», у надзвичайно важкому становищі перебувала фабрика Лева.

Таблиця 1.

Динаміка фабрично-заводських підприємств та робітників м. Києва протягом 1900 – 1904 р., без казенних промислових підприємств (на початок року)

	1900 р.	1902 р.	1903 р.	1904 р.
Кількість закладів	152	152	151	134
в т.ч. не працювали весь рік	9	9	13	13
к-сть робітників				
Загалом робітників	13414	1377	12860	12901
в т.ч. жінок	...	2726	2720	2742
[складено і підраховано за: 11, арк. 30, 36; 17, арк. 197, 204; 18, арк. 191 зв., 198 зв.]				

За 1902 р., третій рік кризи, у місті зовсім закрилися 5 фабричних заклади. Завод силікатної цегли Київського товариства – через пожежу. 2 великі фабрики папіросних гільз (мануфактурного типу) А.І. Дувана закрилися через заміну ручної праці машинами папіросних гільз, наново встановлених на його ж гільзовій фабриці на Великій Васильківській. Нові підприємства фабрично-заводського типу в місті не відкривалися. 2 підприємства буржуазної власності зачинилися через малодоходність (фабрика ліжок Е.М. Закса і заклад мінеральних вод Мейєра [13, арк. 10 зв. – 12 зв.]).

На відміну від загального стану економіки Росії та її українських губерній, пік економічної кризи у м. Києві прийшовся саме на 1903 рік.

Протягом 1903 р. у м. Києві не працювали частину року 13, було закрито 20 підприємств (переважно цегельні заводи з невеликою кількістю робітників, а також – дрібні заклади з обробки металу (усі, окрім одного, належали до буржуазної форми власності), тим часом як у відання інспекції перейшли 3 заклади. Серед закритих підприємств тільки одне належало до бюрократичної власності (орендований І.Я. Романяком Деміївський механічний завод Акціонерного товариства, з 18 робітниками). Причинами зупинки були а) скорочення попиту на цеглу через зменшення кількості новобудов у місті після будівельної лихоманки попередніх років, через що ціна 1000 цеглин впала з 36 руб. до 13; б) зменшення замовлень на метал і металеві вироби.

Зменшився попит на найману працю, особливо на жіночі робочі руки. Жінок скорочували головним чином на гільзових фабриках. Так, А.І. Дуван, який перед тим славився як модернізатор виробництва і піклувальник інтересів працівників, зменшив кількість робітниць з 750 до 150. На тютюнових фабриках прискорилась заміна жінок-папіросниць папіросними машинами [14, арк. 23 зв., 172 – 173].

Великою проблемою у функціонуванні фабрик і заводів м. Києва залишалися хронічні затримки у платежах. Провідні машинобудівні заводи – АТ «Гретер і Криванек», Бертран, АТ «Ауто» і Південно-Руський машинобудівний завод – переживали суттєві труднощі через значне зменшення попиту на їх продукцію у Південно-Західному краї [2, с. XXXV].

При цьому рік характеризується подальшою модернізацією великих і, частково, середніх механізованих промислових закладів, зростанням панівної ролі акціонерних підприємств у виробництві речових товарів.

Усього протягом 1903 р. 134 фабрики, заводи і великі майстерні, підзвітні фабрично-заводській інспекції, виробили продукції на 17,9 млн. руб. [18, арк. 191, 198; 2, с. XXXV].

На початок 1904 р. у Києві нараховувалося 129 фабричних заклади з 12411 робітників і загальною продуктивністю на 17,9 млн. руб.

На перше місце по місту вийшли 4 парові млини, які зусиллями з 145 робітників виробили протягом 1903 р. продукції на 5,3 млн. руб. Тим же часом 3462 робітники 21 механічного і машинобудівного заводу, незважаючи на липнево-серпневий загальноміський страйк виробили продукції на 4.1 млн. руб.

Продовжували діяти 4 тютюнових і махорочних фабрик, 5 винокурних і дріжджових заводів, 5 гільзових, конвертних і зошит них фабрик, 6 пиво-медоварних заводів, 1 ювелірна фабрика, 4 хімічні заводи, 10 цегляних заводів, 5 лісопильних заводи, 11 цукерних і кондитерських фабрики, 3 ковбасні фабрики 3 фабрики фарб, 2 шкіряних заводи, 21 завод для механічної обробки дерева, 4 підприємств змішаних виробництв, 15 типолітографій, 1 сірникова фабрика тощо [2, с. XXIII].

Протягом 1904 р. були закриті арматурна фабрика Я. Гельмана, фабрика сейфів «Саламандра» Д.Є. Шпільмана і фортепіанна фабрика Мекленбурга, цегляний завод Митрополичого дому, друкарня і млин Київсько-Печерської Лаври, Махорочна фабрика Б.Ш. Бориспільського, котра згоріла, та фабрики рукавичок І.Л. Шнелля і Е.Е. Бергоньє [15, арк. 4, 6, 9, 10, 13 зв., 16 зв., 20 зв.].

Продовжувала зростати чисельність ремісничих закладів і ремісників.

На 1904 р. в Києві було 1477 ремісничих заклади. За виробничою спеціалізацією вони поділялися на 268 кравецьких чоловічих і 25 кравецьких жіночих, 27 білошвейних, 135 шевських, 119 слюсарних, 72 теслярських, 70 годинникарських, 68 пральних, 55 перукарень, 54 ювелірних, 51 палітурних, 39 шапкових, 36 драпірувальних і шпалерних, 31 кондитерських і булочних, 29 музично-інструментальних, 28 живописних, 22 гравірувальних, 20 малярних

тощо. Ремісників всього нараховувалося 28319 осіб, з них виготовляли предмети домашнього господарства 11581 чол., одяг – 6764, продукти харчування – 2227, інших ремісників було 7747 чоловік [2, с. XXIII].

Таким чином, протягом кризових і стагнаційних років кількість машинобудівних і ливарних заводів скоротилася на 6 при збільшенні кількості працюючих на них робітників на 333 особи і зменшенні обсягу виробництва на 602 тис. руб. Власники парових млинів, навпаки, збільшили чисельність зайнятих робітників на 26 осіб, або на 22%, і обсяги виробництва – на 1.384 тис. руб., тобто на 35%.

Мукомельна промисловість м. Києва відтепер суттєво випереджала за обсягами виробництва інші галузі міської промисловості.

За час кризи з 6 тютюнових і махорочних фабрик залишилося тільки 4, виробництво за яких при майже незмінній кількості працюючих зменшилося на 66%. Винокурні і дріжджові заводи скоротили виробництво на 85%, типолітографії – на 33%, цегляні заводи – у 2 рази. Тим же часом пиво-медоварні заводи збільшили виробництво на 14%. Ювелірна фабрика Маршака збільшила виробництво з 292 тис. руб. до 714 тис. руб., зменшивши при цьому кількість працюючих на чверть [підраховано за: 12, арк. 35 зв.; 2, с. XXIII].

Протягом 1904 р. кістяк бюрократичного сектору промисловості м. Києва (окрім казенних підприємств) складали механічний завод товариства «Граф і К^о» (120 робітників, діяв 284 дні, 1 паровий двигун), механічний завод сіялок (фабрика) АТ «Фільверт і Федіна» (70 робітників, 270 днів, 1 паровий двигун), дротяно-цвяховий завод Київського АТ (105 робітників, 290 днів, 1 паровий двигун), друкарні АТ «Н.Т. Корчак-Новицький» (116 робітників, 288 днів, 1 паровий двигун), т-ва «Н.Н. Кушнар'юв і К^о» (114 робітників, 260 днів, 2 парових двигуни), Києво-Печерської Лаври (78 робітників, 271 днів, 1 паровий двигун), т-ва «Печатня С.П. Яковлева» (102 робітників, 285 днів, 1 електродвигун), пивоварний завод Південно-Руського АТ (56 робітників, 280 днів, 1 паровий двигун), акціонерне т-во «Валентин Єфімов» (135 робітників, 285 днів, 1 паровий двигун), корсетна фабрика торгів. дому «П. Дютоа і К^о» (145 робітників, 292 днів, без двигуна), машинобудівні заводи «Гретера, Криванека і К^о» (800 робітників, весь рік), Південно-Руського АТ (750 робітників, весь рік), Дніпровський машинобудівний завод Товариства на вірі «Фадей Іванович Млошевський і К^о» (150 робітників, весь рік), майстерня т-ва Пароплавання по Дніпру (300 робітників, весь рік), цементний завод з адміністрацією у справах АТ Цементного заводу «Фор» (110 робітників, весь рік, 2 парових двигуни), завод Т-ва Київського пивоварного заводу (150 робітників, 340 днів, 4 парових двигуни), млин

АТ Київського мукомельного млина (150 робітників, весь рік, 4 парових машини), Завод дубильних екстрактів Акціонерного т-ва дубових екстрактів (120 робітників, весь рік, 1 паровий двигун), цукрово-рафінадний завод Київського т-ва цукрово-рафінадного заводу (1200 робітників 280 днів) тощо.

Основу буржуазного сектору промисловості міста складали металева фабрика Ф.Ф. Вальтера (100 робітників, 280 днів, без двигуна), ліжкова фабрика Й.І. Лева (38 робітників, 298 днів, без механічного двигуна), машинобудівний завод О.Ф. Термена (90 робітників, весь рік), фабрика металевих принадлежностей Феляуера (14 робітників, 250 днів, 1 газовий двигун, 15 верстатів, 4 верстаки), меблеві фабрики Йосипа Кімаєра (71 робітників, 250 днів, 1 електродвигун) та Михайла Даболінга (50 робітників, 300 днів, 1 електродвигун), цегляні заводи: Софії Шаврової (173 робітників, 200 днів, двигуна не було), Германа Мінут (105 робітників, 207 днів, 1 паровий двигун), Михайла Васильовича Ріхерта, 65 робітників, 150 днів, 1 паровий двигун), купця Абрама Давидовича Козинського (65 робітників, 150 днів, 1 паровий двигун), баронеси О.М. Фіркс (80 робітників, 150 днів), купчихи А.Д. Булижкіної (орендар Я.Б. Козинський) (80 робітників, 150 днів), київського купця Й.М. Зайцева (150 робітників, 150 днів), братів Марциана і Костянтина Гариловичів Зарембських (100 робітників, 150 днів); друкарні: Стефана Шульженка (195 робітників, 286 днів, 1 електричний і 1 паровий двигуни), «Айзик Овсійович Штерензон» (30 робітників, 284 днів, 2 електродвигуни), «Петро Олександрович Григорович-Барський» (81 робітників, 290 днів, 2 газових двигуни), «Іван Іванович Чоколов» (120 робітників, 287 днів, 2 газових двигуни), «Рудольф Карлович Лубківський» (50 робітників, 4 електродвигуни); тютюнові фабрики «Брати Коген» спадкоємців М.А. Когена (800 робітників, 233 днів, 1 електродвигун), «Соломон Коген» спадкоємців М.А. Когена (600 робітників, 230 днів, 1 газовий двигун, 1 електродвигун) та київського купця С.Й. Гіза (210 робітників, весь рік, 1 газовий двигун); гільзові фабрики А.І. Дувана (257 робітників, 288 днів, 1 електродвигун), Самуїла Мойсейовича Каракоза (125 робітників, весь рік, 1 електродвигун) та купця Шльоми Мовшева Гефтера, 70 робітників, весь рік, 1 електродвигун); ювелірна фабрика Й.А. Маршака (78 робітників, 350 днів, без двигуна), фабрика дерев'яних ящиків Д.Ф. Кетхудова і київського купця Ш. Штереншица (100 робітників, весь рік, 1 паровий двигун), дріжджово-винокурні заводи: Миколи та Івана Івановичів Соколових (110 робітників, весь рік, 5 парових двигунів), «Кирилівський» і «Південно-Руський» купця Й.І. Марра (відповідно: 45 і 90 робітників, весь рік, 4 і 8 парових двигуни), купця Й.І. Марра; пивоварних заводи: Я.В. Ріхерта (40 робітників, 200 днів, 1 паровий двигун) і М.В. Ріхерта (60 робітників, 250 днів, 1 паровий двигун); сірникова фабрика купця І.Ф. Кузнєцова (100 робітників, весь рік, 1 паровий двигун), красильня купця

В.Ф. Детерінга, 80 робітників, весь рік, 1 паровий двигун), шкіряний завод В.В. Кабиця (80 робітників, весь рік, й паровий двигун) та ін. [див.: 2, арк. 17 – 28].

Таким чином, незважаючи на труднощі пережитої економічної кризи та випереджаюче зростаючий фінансовий та виробничий потенціал бюрократичного сектору промисловості м. Києва підприємства буржуазної власності продовжували зберігати свою конкурентоздатність на міському та регіональному ринках речових товарів.

Вищезазначене дозволяє стверджувати наступне. Протягом 1900 – 1904 рр. в економічному просторі м. Києва продовжує панувати виробництво та обмін товарів-речей.

Основою виробництва речових товарів залишалася промисловість.

У промисловому виробництві кількісно домінували кількісно домінували дрібні підприємства ремісничого і мануфактурного типу, які функціонували на основі дрібної буржуазної власності. Вони обслуговували головним чином безпосередні життєві потреби мешканців міста та найближчих міських околиць, сприяли безпосередньому, фізіологічному відновленню здатності робочої сили до виробництва суспільних благ у товарній формі.

Тим же часом, за усіма якісними показниками виробництва речових товарів в економіці міста водністю домінували промислові підприємства, які належали великій і середній буржуазії, та підприємства бюрократичної форми власності. Саме у протистоянні між суб'єктами цих двох останніх секторів економіки формувався основний вектор подальшого розвитку народного господарства міста та всієї України.

Напередодні і під час економічної кризи 1900 – 1903 рр. акціонерна форма власності (провідна форма бюрократичної власності на засоби виробництва і продукти праці) запанувала у машинобудівній, металообробній і борошневій промисловості та комунальному господарстві міста).

Однак в інших галузях міської промисловості зберігалася домінування індивідуальної та сімейної форм приватної власності (буржуазна власність).

На початку економічної кризи найбільше постраждали в Києві будівельна справа, підприємства будівельних матеріалів, дрібні підприємства легкої і харчової промисловості мануфактурного і ремісничого типу. Наприкінці економічної кризи виробничі труднощі почали переживати великі заводи сільськогосподарського машинобудування, виробники устаткування для цукрової промисловості, тютюнові та гільзові фабрики. Натомість динамічно розвивалася мережа середніх і вищих навчальних закладів, закладів культури і мистецтва, поліграфічні підприємства і видавництва.

Протягом посткризової стагнації (кінець 1903 р. – 1904 р.) посилилося технічне переоснащення промислових підприємств усіх форм власності, зросла чисельність

підприємств у сфері послуг тощо.

Однак все більш чітко окреслювалася тенденція до незворотного витиснення ринку речових товарів продукції підприємств буржуазної форми власності підприємствами бюрократичної (державної, акціонерної, пайової та кооперативної) форми власності.

Складність і неодномірність виявленого в даній статті соціально-економічного перетворення економічного простору м. Києва засвідчує необхідність подальшого поглибленого дослідження окреслених в ній соціально-економічних процесів.

Джерела та література

1. Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1900 г. Издатель М.Л. Радоминский. Составил И.Д. Петров. – К.: Типография Петра Барского, 1900. – 21 с. рекламы, 2 с., 14 с., LIV с., 827 столб., 7 с. рекламы, V с.
2. Адресная и Справочная книга «Весь Киев» на 1907 г. Издания С.М. Богуславского. – К.: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, 1907. – 87 с. рекламы. XVIII с., XXXVI с, 573 стлб.
3. Банки и акционерные торгово-промышленные предприятия, оперирующие в России, за последний отчетный год. (1898 – 1899 и 1899/ 1900 гг.). Справочная книга. – СПб: типолитография Ц. Крайза, 1901. – 193 с.
4. История Киева. В 2-х томах / Гл. ред. В.А. Голобуцкий, ред. О.Л. Касименко и др. – Т. 1. – К.: Издательство АН УССР, 1963. – 663 с.
5. Історія Києва: у 3-х томах, 4-х книгах. Переклад з рос./ Голов. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та інш. – Т. 2: Київ доби пізнього феодалізму і капіталізму – К.: Наук. думка, 1986. – 439 с.
6. Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 рр. Наук.-допом. бібліогр. покажчик у виданнях XVII ст. – 2000 р.: Т. I. Кн. 2. – К.: Інститут історії України АН України, 2009. – 200 с.
7. Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти томах. – Київ. – К.: УРЕ, 1969. – 583 с.
8. Історія Української РСР: У 8 т., 10-ти кн. /Гол. ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. – Т. 4. Україна в період імперіалізму (1900 – 1917). – К.: Наукова думка, 1978. – 531 с.
9. История Украинской ССР. В 2-х т. 2-е изд. / Глав. ред. кол.: К.К. Дубина и др., АН УССР. Институт истории. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1969.– 835 с.
10. Памятная книжка Киевской губернии на 1900 год / Издание Киев. губерн. статист. комитета. – К.: Типография Губернского правления, 1899. – 46 с. рек., IX, 42, 427, 24 с., 10 с., 64 с., 46 с., 101 с.
11. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі ЦДІА України), ф. 574: Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії Міністерство торгівлі і промисловості, оп. 1. 1894 – 1919 рр., спр. 206. Звіти фабричних інспекторів і зведений звіт фабричної інспекції Київської губернії за 1900 р., 10 січня 1900 р. – 17 жовтня 1901 р., 92 арк.
12. ЦДІА України, ф. 574. оп. 1, спр. 208. Відомість про фабрики і заводи м. Києва і Київської губ. за 1899 р., списки підприємств і відомості про стан фабрично-заводської промисловості в Київ. губ. за 1900 р., 7 травня 1900 р. – 26 лютого 1901 р., 42 арк.

13. ЦДДА України, ф. 574, оп. 1, спр. 468. Звіти інспекторів і зведений звіт фабричної інспекції Київської губ. за 1902 р., 10 січня 1903 р. – 9 січня 1904 р., 281 арк.

14. ЦДДА України, ф. 574, оп. 1, спр. 564. Звіти фабричних інспекторів і зведений звіт інспекції з нагляду за промисловими підприємствами Київської губернії за 1903 рік. Відомості про розподіл промислових підприємств Київської губ. за групами з вказівкою числа робітників, 12 січня 1904 р. – 11 липня 1905 р., 223 арк.

15. ЦДДА України, ф. 574, оп. 1, спр. 693. Список фабрик і заводів Київської губ., підпорядкованих нагляду фабричної інспекції, 1904 р., 81 арк.

16. ЦДДА України, ф. 575: Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, оп. 1. 1885 – 1918 рр., спр. 143, 94 арк.

17. ЦДДА України, ф. 575, оп. 1, спр. 299. Звіти фабричної інспекції по губерніях Київського фабричного округу за 1902 рік, 26 лютого 1903 р. – 8 березня 1904 р., 780 арк.

18. ЦДДА України, ф. 575, оп. 1, спр. 340. Звіти фабричної інспекції по губерніях Київського фабричного округу за 1903 рік, 15 січня 1904 р. – 30 листопада 1904 р., 868 арк.

Аннотация

В статье проанализировано состояние фабрично-заводской промышленности гор. Киева во время экономического кризиса 1900 – 1903 гг. и начала российско-японской войны. Определена количественная динамика промышленных предприятий и занятой на них рабочей силы, мера оснащённости предприятий паровыми машинами. Предпринята попытка определить долю предприятий бюрократической собственности и их значение в экономике гор. Киева накануне революции 1905 – 1907 гг.

Ключевые слова: буржуазная частная собственность, бюрократическая частная собственность, промышленность, промышленная индустриализация.

Annotation

The article contains the analysis of the state of factory industry of Kiev during the economic crisis of 1900 – 1903 years and beginning of Russian-Japanese war. Quantitative dynamics of industrial enterprises and busy on them labor force, measure of equipped of enterprises steam-engines certain. An author gave it a shot to define the stake of enterprises of bureaucratic property and their value in the economy of Kiev before revolution 1905 – 1907.

Keywords: bourgeois private property, bureaucratic private property, industry, factory industrialization.